

Г.М. Юхимець
кандидат мистецтвознавства
ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України
м. Київ

КОЛЕКЦІЯ ОФОРТІВ ЛЕВА МИХАЙЛОВИЧА ЖЕМЧУЖНИКОВА У ФОНДАХ ЦНБ ІМ. В.І.ВЕРНАДСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

У фондах Сектору естампів і репродукцій та Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України зберігаються 110 унікальних офортів відомого російського художника другої половини ХІХ ст. Лева Михайловича Жемчужникова. Всі офорти тематично пов'язані з українською: 103 з них належать до альбому "Живописна Україна" (1861–1862), 4 – до "Живописного збірника" (1862), а 3 – окремі аркуші¹. В процесі роботи над офортами Л.М. Жемчужникова виявилось, що у фондах Сектору естампів і репродукцій зберігаються також рідкісні літографічні портрети Тараса Григоровича Шевченка, Пантелеймона Олександровича Куліша та Миколи Івановича Костомарова, які безпосередньо стосуються особи Лева Михайловича. Названі портрети були замовлені на прохання П. Куліша саме Л. Жемчужниковим у 1859 або 1860 р. першому в Парижі літографу Муїльрону з фотографій і прекрасно виконані; на сьогодні вони "являються рідкістю"². Мабуть, останнє і зумовило те, що ці портрети випали з поля зору відомого російського дослідника, автора найбільш ґрунтовних й авторитетних праць з галузі гравюри та портрета Дмитра Олександровича Ровинського.

На сьогодні колекція офортів Л.М. Жемчужникова в ЦНБ – найбільша в Україні. Так, у Державному музеї українського образотворчого мистецтва у Києві зберігається 14 аркушів, у Державному музеї Т.Г. Шевченка – 9, Одеському художньому музеї – 7, Сумському державному художньому музеї – 6, Львівському музеї українського мистецтва – 2³. Тому колекція графічних творів Л.М. Жемчужникова в фондах Сектору естампів і репродукцій та Інституту рукописів є унікальною і заслуговує на наукову публікацію про неї⁴. Тим більше, що офорти Л.М. Жемчужникова мають не тільки значну історичну та етнографічну, але й художню цінність.

10 листопада 1857 р. Т.Г. Шевченко, одержавши від П.О. Куліша його "Записки о Южной Руси" і прочитавши там тексти українських народних пісень, зібраних Л.М. Жемчужниковим, у своєму "Журналі" зробив такий запис: "Що се за милий оригінал має бути цей Л. Жемчужников. Який би я щасливий був побачити людину, яка так щиро, нелицемірно полюбила мою рідну мову і мою прекрасну, бідну батьківщину"⁵. Ці слова, які Лев Михайлович з гордістю цитує у своїх спогадах, були написані за 3 роки до знайомства великого українського поета і відомого українського художника. "Як це приємно було мені прочитати і як Шевченко відгадав душею, що я дійсно глибоко полюбив і милу мову його рідну, і бідну його батьківщину"⁶.

Судилося так, що дружба цих двох яскравих особистостей була дуже короткою: у жовтні 1860 р. вони вперше зустрілися, а у лютому 1861 р. Тараса Григоровича не стало⁷.

Зустріч з Т.Г. Шевченком тільки зміцнила давню любов Л.М. Жемчужникова до особистості поета і його творчості. І коли П.О. Куліш восени 1860 р. запропонував художнику взяти участь у виданні українського вісника "Основа", Л.М. Жемчужников без вагань визначив напрям своєї діяльності в ньому, "Багато років тому, – читаємо у поясненнях Л.М. Жемчужникова у віснику "Основа". до перших офортів "Живописної України", – Тарас Григорович Шевченко почав видавати альбом малюнків, під назвою "Живописна Україна". Люблячи й глибоко поважаючи Тараса Григоровича, я вирішив назвати своє видання тим же ім'ям у пам'ять Шевченка. Хай моя праця служить ніби продовженням колишньої праці Тараса Григоровича"⁸.

Якщо бути точним, то в "Поясненнях до малюнків "Живописної України" йдеться про серію офортів, що видавалися по два найменування щомісяця як додаток до вісника "Основа" протягом 1861–1862 рр.⁹ Всього за цей період, включаючи титульний аркуш та портрет Миколи Андрійовича Маркевича, "історика Малоросії, поета, музиканта і статистика", Л.М. Жемчужников награвірував 50 мідних дошок, які були надруковані і передані в редакцію "Основи" протягом 15 місяців у кількості 300 примірників, тобто в цілому більше 15 тис. відбитків¹⁰.

Створення "Живописної України" в пам'ять Тараса Григоровича Шевченка, якого глибоко поважав і любив Лев Жемчужников, стало підсумком творчої діяльності художника як людини, як громадянина. Навіть візуальне знайомство із усім творчим доробком російського художника вражає чіткою цілеспрямованістю митця на українську тематику і його теплою, можна, не боячись перебільшення, сказати,

гарячою любов'ю до всього українського. Після "Живописної України" Лев Жемчужников майже припинив свою діяльність як художник. Важко сказати, чи це був збіг життєвих обставин, чи щось інше. Та залишається фактом, що з 1863 р. й до 1912 р. (року смерті митця) Л. Жемчужников прожив безвиїзно у Росії.

Підтвердженням того, що саме в українській землі, в народному українському середовищі художник черпав творче натхнення, є спогади самого митця, особливо розділи, присвячені його перебуванню в Україні¹¹. Що стосується спогадів, то тут кидається в очі одна цікава деталь: в них, як і в листах Л.М. Жемчужникова, можна багато прочитати зворушливого про ставлення їх автора до України і всього українського. Але ні в біографії Лева Михайловича, ні в його талановито написаних спогадах не можна простежити витоків тієї любові, що раптово спалахнула у художника до України і всього українського, його духовного зв'язку з українським простим народом. Адже Україну він вперше побачив тільки у 24 роки.

Судіть самі... Народився Лев Михайлович Жемчужников у 1828 р. 2 листопада в селі Павлівка Орловської губернії, в родині високопоставленого столичного чиновника Російської імперії. Його батько, Михайло Миколайович, походив з давнього роду московських дворян¹². У родословній Жемчужникових не простежувалося жодних зв'язків з Україною¹³, поки батько художника не одружився з Ольгою Перовською, яка була донькою графа Олексія Кириловича Розумовського¹⁴. Ольга Олексіївна Перовська – це перший, так би мовити, зв'язок роду Жемчужникових з Україною, з українським родовитим дворянством. Але із спогадів і Лева, і Володимира Жемчужникових надзвичайно важко, навіть просто неможливо, простежити будь-який вагомий вплив матері на духовне становлення своїх дітей. Ольга Олексіївна померла молодою, коли Леву виповнилося тільки чотири роки. У його спогадах, досить великих за обсягом, про матір написано дуже мало: "Я її любив до надзвичайності. Вона гарно співала, була весела і привітна"¹⁵. Цього замало для висновків щодо впливу матері на формування поглядів майбутнього художника. Нам невідомо, які пісні вона наспівувала маленькому Льовушці, які розповідала йому казки та історії. Із впевненістю можна говорити лише про те, що виховання Лева Жемчужникова з 6 і до 12 років проходило в умовах казарменного режиму, спочатку у Царськосельському військовому кадетському, а потім у Пажеському корпусі. У них майбутній художник пройшов через усі знущання солдафонської муштри з її моральним терором та різками. Тут, перш за все, вбивали у дитячі голови

любов до “Царя и Отечества”, тобто виховували свідомість майбутньої офіцерської еліти у “кращих” імперських традиціях. Та, очевидно, душа і розум юнака Лева Жемчужникова так і не засвоїли цю “науку”. Більше того, він зненавидів армію, “Розлюбив я також, – читаємо у спогадах, – походи Суворова, Наполеона, Олександра Македонського, Цезаря і Аннібала, розлюбив, – мало сказати, – зненавидів усе військове; не міг з байдужістю бачити військові мундири, марширування та ін.”¹⁶. За рік до закінчення Пажеського корпусу Л. Жемчужников остаточно вирішив стати художником.

Великий вплив на формування Л. Жемчужникова як художника мав Карл Брюлов, який був взірцем для творчої молоді Росії кінця I пол. XIX ст. Надзвичайно корисним для опанування тонкощів професійної художньої майстерності було навчання у відомого російського живописця і гравера Олексія Єгорова. Але тематика й стилістичні особливості мистецтва Л. Жемчужникова сформувалися не в Петербурзькій Академії художеств, а під впливом реалізму Павла Федотова, Олександра Агіна, а пізніше Тараса Шевченка та Рембрандта. Вагома стимулююча роль у цьому належить демократичним поглядам самого Л. Жемчужникова, а також його родинного оточення. Рідні брати Лева Михайловича Володимир, Олександр та Олексій, його кузен Олексій Костянтинович Толстой, відомі російські літератори демократичного напрямку видавали славнозвісні гумористичні твори під псевдонімом Козьма Прутков. Жемчужникови та О.К.Толстой були не просто родичами, а друзями, однодумцями художника, “цветом” російської прогресивної інтелігенції. Коли Олексій Толстой, який “полюбив Малоросію з дитинства”, відчув гарячу любов Льови до України, він подарував йому твори Тараса Шевченка та роман Івана Кузміча “Зіновій Богдан Хмельницький”¹⁷. Співуча поезія Кобзаря, як і знайомство з П.О. Кулішем, “тільки ще більше закріпило мій духовний зв’язок з Малоросією”¹⁸, – писав художник у спогадах.

І все ж таки дуже несподівано у записах Л.М. Жемчужникова з’являються такі схвильовані слова: “Ковалівка... Це те саме місце, в якому іскра, що тліла в моїй душі, розгорілася полум’ям любові до Малоросії, до її народу, пісні, історії – все мені стало рідним. Душа моя злилася з Україною в палкій любові, я страждав і плакав за неї, ішов у степ на могили, там співав і плакав, складаючи вірші, а Шевченка ще не знав, не читав; записував слова незрозумілі для мене й вчив їх. Виходить, є в Малоросії щось, що розворушило мою душу й дало їй поживу, перетворило у пожежу іскру, що тліла в мені. Я не міг надихатися вільним чистим повітрям, не міг наслухатися співучої

мови; в серце глибоко увійшли звуки пісень; і я почав їх записувати від дівчат, молодиць та столітнього баштанника, проводячи з ними багато часу; і радісно, і сумно було все, що відчував, й не міг насититися; хотілося злитися з народом”¹⁹.

Спогади Лева Жемчужникова надзвичайно щедри на подібні проникливі слова любові до України, любові, яку він проніс у душі своїй через усе життя і яка визначила основне спрямування його художньої творчості. Живописні полотна “Кобзар на шляху” (1854), “Козак іде на Січ” (1887), альбом гравюр “Живописна Україна” (1861–1862), широковідомий офорт “Покинута” (1860), який дуже високо оцінив Т.Г. Шевченко, сотні малюнків та начерків на теми українського життя – такий, в основному, творчий доробок цього надзвичайно самобутнього російського художника.

Альбом “Живописна Україна”, офорти з якого складають основну частину колекції творів Л.М. Жемчужникова у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, завжди привертая увагу знавців і шанувальників мистецтва.

Перший відгук на це унікальне за своїм задумом та обсягом виконаної роботи видання з’явився у 1863 р. у журналі “Современник”²⁰. Ф. Хартахай – автор цього відгуку, різко критикуючи недоліки альбому, відзначив й окремі позитивні сторони роботи Л. Жемчужникова, особливо тих офортів, що були виконані у 1862 р. Проїшов час, і критика Ф. Хартахая сприймається надмірною, як і його вимоги до художника. Альбом “Живописна Україна” (повних комплектів вийшло близько 300 прим.) ще за життя Л. Жемчужникова дуже високо оцінювався колекціонерами. “Художня витонченість цього видання, – читаємо у І. Лазаревського, – вже давно звернула на себе увагу збирачів, і багато років ціна на офорти Л. Жемчужникова, в повному обсязі, утримується в розмірі декількох сот карбованців. Найдорожчий примірник цього видання був проданий декілька років тому із збірки О.М. Лазаревського, з власноручними примітками Жемчужникова на полях кожного аркуша офорта за ціну вище п’ятисот карбованців”²¹. Про те, “що повні примірники “Живописної України” тепер (тобто у 1890-х роках. – Г. Ю.) складають велику рідкість”, читаємо у Словнику російських граверів Дмитра Олександровича Ровинського, який високо оцінив це унікальне видання²². В цій найавторитетнішій, фундаментальній праці надрукована автобіографія Л.М. Жемчужникова та опис 60 його офортів²³.

У наш час офорти Л.М. Жемчужникова також привертая увагу мистецтвознавців, які в своїх публікаціях²⁴ дають високу оцінку Жем-

чужникову як офортисту взагалі і створеному ним альбому “Живописна Україна” зокрема, відзначаючи не лише високий художній рівень окремих аркушів, а й ту велику позитивну роль, яку відіграло це видання в розвитку російського і українського мистецтва II пол. XIX ст.

Офорти Л.М. Жемчужникова – це, мабуть, перша спроба в образотворчому мистецтві відтворити побут народу України, національні типи, образи природи у великій тематичній серії графічних аркушів, тобто донести українську тематику до широкого загалу Росії.

До роботи над “Живописною Україною” Л.М. Жемчужников залучив багатьох російських художників. Безпосередню участь у підготовці видання (створенні офортів або малюнків до них) взяли О.Є. Бейдеман, В.В. Верещагін, І.І. Соколов, П.О. Куліш, Л.Ф. Лагоріо, С.П. Павлов, К.О. Трутовський, О.Пл. Челіщева, а також Ю.В. Толстой, який передав два малюнки Штернберга та О.П. Чернишова²⁵. Важливо те, що своїм ентузіазмом і своїм виданням Л.М. Жемчужников привернув увагу до української тематики й багатьох інших російських художників.

У творчій біографії самого Л.М. Жемчужникова “Живописна Україна” займає центральне місце. Робота над нею фактично розпочалася ще до того, як виник задум її створення, а саме, з 1852 р., коли художник вперше приїхав в Україну. Майже п'ятирічне перебування на українській землі²⁶, спілкування з простими людьми, вивчення народного побуту, звичаїв, костюму, усної поезії та пісні, нарешті, незабутня краса природи цього чарівного краю стали визначальними у виборі творчого напрямку митця. Україніка відтоді стала його провідною темою. Перебуваючи в Україні, Л.М. Жемчужников написав свої такі широковідомі полотна, як “Кобзар з поводитирем на шляху”, “Чумаки в степу”, “Лірник у хаті”²⁷, а також багато виконав малюнків з натури. Роботи з натури – це переважно невеликі за розміром акварелі та олівцеві начерки побутових сцен з народного життя, типажу, пам'яток української народної архітектури та характерних краєвидів. Багато збереглося малюнків, на яких зображені селяни різного віку – літні чоловіки та жінки, парубки та молодиці в буденному або святковому національному одязі. Надзвичайно виразні зображення бандуристів, яких часто слухав і запрошував до себе художник. Усі ці малюнки і стали основою для “Живописної України”, а окремі з них майже без змін були переведені в офорти.

Другим вагомим фактором у народженні ідеї створення серії офортів “Живописна Україна” та її реалізації стало перебування Л.М. Жемчужникова в Парижі. Саме тут, під сильним впливом творів Рембрандта,

художник зацікавився технікою офорта. Учень відомого французького художника Огюста Глеза, паризький графік Ежен Міді навчив Л.М. Жемчужникова технології продряпування малюнка на мідній дошці, вкритій тонким шаром спеціального лаку та її травлення. А у відомого паризького друкаря Деларта художник опанував секрети глибокого друку. “Деларт, Міді та Глез, – читаємо в автобіографії Л.М. Жемчужникова, – вважали, що я сміливо можу продовжувати займатися цією справою. Я награвірував “Голівку малоросіянки”, але не закінчив її; “Київського схимника Парфенія”; “Хлопчика жебрака з собакою”; “Покинуту”; “Отару вівців” – сухою голкою”²⁸.

До Петербурга Л.М. Жемчужников приїхав, вже маючи знання технології офорта та певний практичний досвід роботи у цій складній техніці. З собою він привіз матеріали та інструменти для гравірування і друку. Світло-сірого кольору тонкий папір, на якому надруковані офорти до альбому “Живописна Україна”, ідентичний паперу літографських портретів П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова, виконаних у майстерні А. Муїльрона в Парижі, а також аркушу, на якому написаний лист Л. Жемчужникова з столиці Франції Григорію Павловичу Галагану, відомому українському громадському діячу, автору ґрунтовних досліджень з етнографії України²⁹.

Схожа і технологія підготовки аркушів до друку з мідних дошок до “Живописної України” і літографських портретів, що згадувались вище. Як і Адольф Муїльрон, Лев Жемчужников міцно наклеював світло-сірий тонкий папір, розміром з мідну награвіровану і протравлену дошку, на аркуш більшого формату білого кольору. Потім в світло-сірому полі друкував з мідної дошки (паризькі портрети з літографського каменю) награвірований малюнок. Таким чином, аркуш грубого паперу слугував твердою підкладкою під гравюру і обрамляв її в широке біле поле³⁰.

Перші чотири аркуші вийшли 1861 р. з березневим-квітневим номером журналу “Основа”. “Мета моя, – писав Л.М. Жемчужников в цьому журналі, – познайомити не лише з старовиною Малоросії, а й з сучасною фізіономією українського народу, з усією обстановкою його побуту, начинням, будівлями, шитвом, різьбленням і з видами південного краю; одним словом, усе, що становить життя Малоросії, знайде собі місце в альбомі”³¹.

У центрі композиції титульного аркуша, на якому представлений інтер'єр української селянської хати, зображені двері шестигранної форми, характерні для Полтавщини та Київщини. На дверях написи (зверху – “1861”, нижче у два рядки – “Живописная Украина”), нама-

льовані у вигляді вирізаного заглибленого рельєфу, як це часто робили народні майстри на своїх виробах³². Зліва зображені вила і кухва, на якій примостився хазяйський кіт. На підлозі перед дверима розтягнувся собака, поруч ходять квочка з курчатами і горобець, який залетів у сіни аби чим-небудь поживитися. Всі ці та інші побутові подробиці навівають відчуття спокою й хатнього тепла, немов би підкреслюючи жанрово-етнографічний характер задуманого художником видання.

Перший офорт за титульним аркушем – жанрова багатофігурна композиція “Козачий суд в Чорноморці” (I)³³, виконаний відомим російським художником, академіком О.Є. Бейдеманом, близьким другом Л.М. Жемчужникова. Цей офорт О. Бейдемана та інші, виконані за його малюнками³⁴, відзначаються прагненням художника відтворити, насамперед, характерні особливості, саму атмосферу народного життя, традицій, опускаючи етнографічні та інші подробиці. Його композиції носять жанрово-побутовий характер, у них обов’язково присутній елемент дійства. Стилiстично всі вони зближені з детально проробленими начерками з натури.

Усі ознаки жанрового підходу в зображенні сцен з народного життя притаманні й окремим аркушам Л. Жемчужникова – “Відпочинок двох богомолк” (XI), “Дерев’яні ворота 1763 року в Седневі” (XX), а також виконані ним офорти з малюнкiв І.Соколова “Три старці, що співають Лазаря” (XXVI) та К. Трутовського “Селянська родина на молитві” (XXXVII). У них Л. Жемчужников надзвичайно дбайливо відноситься до першоджерела (начерка з натури), максимально зберігаючи характер і всі його деталі в офортах. “...Є такого роду начерки, – зазначав у поясненнях до “Живописної України” Л. Жемчужников, – що мають назавжди залишитися начерками; це ті риси, які було знято з натури, особливо – ті, що зображають народ. У них щонайменше доповнення без натури є злочин ...у моєму виданні багато малюнкiв незакінчених, – я беріг цю незакінченість”³⁵.

На жаль, багато малюнкiв Л.М. Жемчужникова періоду його перебування в Україні не збереглося. “Я сам ...загубив три таких книжки, в яких було сотні три малюнкiв”³⁶. Прагнення зберегти й донести до широкого загалу своїх сучасників та майбутніх поколінь свої малюнки і малюнки інших художників на українську тематику стало також одним з вагомих факторів начинання Л. Жемчужникова. “Загубивши ці – для мене – дорогоцінності, я ще більше оцінив їх; повернути втрачене було неможливо, і тоді я ще впертіше зажадав поділитися зібраним матеріалом з іншими шанувальниками подібних малюнкiв і

рідного краю; з того часу я ще гостріше відчуваю необхідність рятувати працю кожного”³⁷.

Потрапивши в Україну, Л.М. Жемчужников з юнацькою захопленістю відкриває для себе новий світ, сповнений своєрідної чарівності, світ народного життя, його традицій, мистецтва, пісні, незабутньої краси української природи: “...Нарешті я побачив молодого, красивого, чорнявого з чорними бровами парубка у білій сорочці з мережками, червоною стрічкою у коміру, в широченних смугастих шароварах, у чорній шапці і ...о радість! ...з поголеною головою, не з чубом, як у всіх, а з чуприною, як у князя Святослава та у запорожців. Нарешті я попав у серце Малоросії. І що за краєвид в Гадячі – чудо!...”³⁸

Свої захоплення й почуття від усього, що бачив перебуваючи в Україні, що сповнювало його душу й чутливе серце гарячою любов’ю до простих людей, художник намагався втілити у своїх численних малюнках, а потім і у виконаних на їх основі офортах. Його захоплює не тільки етнографічне завдання, а, насамперед, втілення безпосередності вражень від побаченого й пережитого.

Офорти “Живописної України” умовно можна розділити, за певними ознаками, принаймні на п’ять груп. Перша з них – це жанрові композиції, про які йшла мова вище. Другу групу складають, так би мовити, портрети-типи: “Голова чумака” (VII), “Бабуся” (VIII), “Тиміш Сапенко, чумак з Хороля” (IX), “Голова малоросіянина” (XXXII) – всі виконані з малюнків К.Трутовського. Портретні зображення в цих офортах відзначаються міцним, конструктивним малюнком. Штрихуванням (в тінях) – густими, перехресними, у напівтінях та світлих поверхнях – тонкими паралельними лініями) художник впевнено ліпить форму об’ємів й досягає пластичної виразності. Вірогідніше за все, ці зображення мають портретну схожість. Та з часом це втрачає своє значення, а от завдяки пластичній виразності облич, їх етнічній характерності зображені конкретні особи сприймаються як образи-типи.

Близькі до другої групи образи “кобзарів-бандуристів”, до яких Л. Жемчужников відносився з особливою повагою і любов’ю, вважаючи їх прямими спадкоємцями Боянів та Гомерів, втіленням роздумів та історії українського народу³⁹. Перебуваючи в Україні, він часто запрошував їх до себе, подовгу вів з ними розмови, слухав й записував їх пісні. “Я ніколи не міг байдуже слухати бандуристів; вони одразу були мені до серця і я полюбив їх з їхнім руб’ям, з їхньою сліпотою, з їхньою мандрівною піснею”⁴⁰. Аркуш “Сліпий бандурист з містечка Седнева” (V), награвірований Л. Жемчужниковим з малюнка, що був виконаний у

Седневі, коли художник там жив у гостях у Лизогубів. Сліпий бандурист зображений удвох з хлопчиком-поводирем у кімнаті Л. Жемчужникова. Натхненний вираз обличчя кобзаря⁴¹, намальованого в момент співу, переданий з великою майстерністю.

У поясненнях до малюнків “Живописної України”, там, де мова йде про кобзарів, Л. Жемчужников згадує: “Мені здалися бандуристи двох типів: – у одних переважав сум, доброта, лагідність, – у других я зустрічав крутий норів, жорстку, суху мову”⁴². До останніх, мабуть, належать (принаймні, такими вони зображені художником) бандурист Андрій Шут (XII) та прославлений кобзар Остап Вересай (XIII). А от у портреті лірника Дмитра Погорілого (XXI) передані доброта і гумор, властиві цьому хитруватуму чоловіку.

До четвертої групи офортів “Живописної України” можна віднести аркуші, на яких зображені мешканці українських сіл та містечок у повсякденному і святковому вбранні. Всі ці офорти, переважно етнографічного характеру, основною метою яких вже є не втілення характерного типуажу, а відтворення особливостей зовнішнього вигляду різних за віком і статтю людей, їх соціальної та релігійної приналежності: “Дівчина у дрибушках” (II); “Бабуся у намітці” (IV); “Полтавська молодиця” (VI); “Чумак” (X); “Молода циганка” (XXIX); “Міщанка” (XXXIX) та ін. І хоча в цих зображеннях зберігаються характерні ознаки швидких начерків, коли олівець занотовує тільки основне, без дрібних деталей, всі вони дають достатнє уявлення про те, як виглядали (одягалися, трималися) мешканці України того часу. В цій групі офортів (досить згадати аркуші II, III, VI, XIV, XV, XXIII, XXVII, XXXIII) чимало надзвичайно витончених малюнків, виконаних на дуже високому художньому рівні.

Ще одна група офортів – це зображення характерних українських пейзажів з селянськими хатами (“Чорноморська станиця”, XXIV; “Полтавська хата”, XXV; “Селянська хата”, XXXXVI), пам’ятками архітектури (“Дерев’яна малоросійська церква”, XXXVIII; “Шестикутна кам’яна часовня”, XXXXV; “Дерев’яна однобанна церква з дзвіницею”, XXXXVIII), інтер’єри селянського житла (XXXX). Характерною ознакою цих аркушів є врівноваженість композиційної будови, детальна світлотіньова розробка форми зображень різноманітним штрихуванням й прагнення передати глибину простору. Всі вони сповнені емоційності, поетичного звучання і сприймаються своєрідним мистецьким виявом гарячої любові художника до України.

У фондах Сектору зберігаються також і офорти до “Живописного збірника”, задуманого Л.М. Жемчужниковим як серія великих за роз-

міром гравюр на українську тематику. В 1862 р. було видано тільки чотири найменування⁴³ – два аркуші під однаковою назвою “Козак з містечка Веремієвки Золотоноського повіту (Полтавської губ.)”, а також гравюри “Глухий дід Яків Сквиря (Полтавської губ.)” і “Хлопець з козацької сім’ї з містечка Веремієвки Золотоноського повіту (Полтавської губ.)”⁴⁴. Всі офорти виконані Л. Жемчужниковим з малюнків І.Соколова. Гравюри до “Живописного збірника” одного розміру та формату, з літографськими підтекстовками-назвами, виконані в однаковій стилістичній манері, в основі якої чіткий лінійний малюнок і мінімум штрихування тільки для того, щоб намітити об’єм. Зображення, хоча й носять етнографічний характер, але у повній мірі зберігають враження художника від моделі.

Серед офортів на українську тематику у фондах Сектору естампів та репродукцій зберігається маловідомий аркуш “Хлопчик-жебрак з собакою” (1860)⁴⁵. Зберігся малюнок Л.М. Жемчужникова, на якому зображений саме цей хлопець з посохом та сумою через плече. На гравюрі художник трохи змінив постать сліпого жебрака, поруч з ним намалював собаку і тонкими лініями та легким штрихуванням намітив пейзаж. Малюнок, певно за все, зроблений з натури, перетворився на жанрову сцену, сповнену співчуття до знедолених.

Окрасою колекції ЦНБ є два широковідомих портрета роботи Л. Жемчужникова: “Київського схимника Парфенія” (1860)⁴⁶ та історика М.А. Маркевича (1861). Обидві гравюри відзначаються надзвичайно високою технічною досконалістю та образно-художньою виразністю.

“Портрет Миколи Андрійовича Маркевича”, автора п’яти томної історії Малоросії, поета, музиканта, статистика був виконаний Л.М. Жемчужниковим у період роботи над альбомом “Живописна Україна”. Художник познайомився з Миколою Андрійовичем в Сокиринцях у його родичів Галаганів, де він часто гостював⁴⁷. На портреті М.А. Маркевич зображений таким, яким його запам’ятав художник: “...почнуться танці, і Микола Андрійович забирався у куточок, але так, аби милуватися веселощами загалу. Дістане бувало з бокової кишені свого фракку люльку, посміхаючись скаже мені: “Ніхто не помітить у цій метушні й веселощах”, – і потягне люльку, з якою ніколи не розставався як справжній козак”⁴⁸. Внизу під портретом на білому полі награвірований напис у вигляді автографа: “Ныне Волосы Мои Седы и взъерошены, Усы Висят; Музыку заменила История, Поэзию – Статистика” і розмашистий підпис М.А. Маркевича. Слова і підпис художник скопіював з листа від Миколи Андрійовича⁴⁹. Портрет М.А. Маркевича один з кращих у творчому доробку Л.М. Жемчужникова.

Після від'їзду з України в 1856 році, коли художник був змушений таємно вивезти кріпосну дівчину Ольгу, яка стала потім його дружиною, Л.М. Жемчужникову не судилося повернутися на землю, яку він так гаряче, так палко полюбив. Але свою любов до України, її народу він зберіг на все життя, втіливши її у своїх талановитих літературних спогадах, прекрасних живописних полотнах і графічних аркушах. Колекція офортів Лева Михайловича Жемчужникова, що зберігається в фондах ЦНБ, дає досить повне уявлення про творчу спадщину відомого російського і українського художника.

¹ 43 арк. до "Живописної України" зберігаються в Інституті рукописів в архіві відомого історика Олександра Матвійовича Лазаревського, решта – у фондах Сектору естампів та репродукцій.

² *Жемчужников Л.М.* Мои воспоминания из прошлого.– Л., 1971.– С. 339.

³ Відомості взято з каталогів названих музеїв.

⁴ У ЦНБ бракує тільки 2 з 49 офортів альбому "Живописна Україна", є 3 гравюри з 4 до "Живописного збірника", 3 окремих аркуша та багато дублетів.

⁵ *Жемчужников Л.М.* Указ. соч.– С. 339.

⁶ Там же.– С. 33.

⁷ Там же.– С. 341.

⁸ *Жемчужников Л.* Объяснение к рисункам "Живописной Украины" // Основа.– 1861.– № 4.

⁹ Подробный словарь русских гравированных работ XVIII-XIX вв. / Сост. Д.А. Ровинский.– Спб., 1895.– С. 220.

¹⁰ Там же.– С. 220. З 50 офортів сім награвірували О.Є. Бейдеман (I; XXXI; XXXX) та, в ті роки ще зовсім молодий художник, В.В. Верещагін (XXX; XXXXII; XXXXIII; XXXXIV; XXXXV). Портрет М.А. Маркевича, виданий окремим аркушем, в альбом "Живописна Україна" не увійшов.

¹¹ *Жемчужников Л.М.* Мои воспоминания из прошлого.– С. 445.

¹² Записки В.М. Жемчужникова : Из посмертных бумаг // Вестн. Европы. – 1899.– Февр.– С. 635.

¹³ Там же. – С. 635–637.

¹⁴ Там же. – С. 654. Відомості Васильчикова про одруження М.М. Жемчужникова з Єлизаветою Олексіївною Перовською, вихованкою графа, викликають сумнів, як і те, що він був жандармським офіцером. *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских.– Спб. 1880.– т. 2.– С. 110, 113. Важко повірити в те, що Володимир Михайлович у своїх спогадах міг переплутати ім'я своєї матері.

¹⁵ *Жемчужников Л.М.* Мои воспоминания из прошлого.– С. 27.

¹⁶ Там же.– С. 57.

¹⁷ Там же.– С. 141.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С. 135.

²⁰ Хартахай Ф. По поводу “Живописной Украины” // Современник. – 1863. – № 1/2. – С. 147–162.

²¹ Лазаревский И. Среди коллекционеров. – Спб., 1914. – С. 12–13. (Наведений тут факт свідчить про те, що в колекції О.М. Лазаревського зберігалося, принаймні, два альбоми Л.М. Жемчужникова. Один з них без шести офортів і той, що без приміток художника на полях кожного аркуша зберігається в Інституті рукописів ЦНБ НАН України). Місце зберігання проданого альбому, про який пише Ів. Лазаревський, автору статті невідомо.

²² Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. 223.

²³ Там же. – С. 223–229. Д.А. Ровинський описав 48 офортів з “Живописної України”, 4 – з “Живописного збірника” та 16 – окремих аркушів.

²⁴ Див.: Турченко Ю.Я. Український естамп. – К.: Наук. думка, 1961; Попова Л.І. Лев Михайлович Жемчужников. – К.: Мистецтво, 1961; Говдя О. Лев Жемчужников: (До 150-річчя від дня народження) // Образотворче мистецтво. – 1978. – № 5. – С. 28–29; Белічко Ю. Т.Г. Шевченко і російські художники / Образотворче мистецтво. – 1987. – № 2. – С. 12–15.

²⁵ “Вважаю своїм обов’язком, – писав Л.М. Жемчужников, – висловити вдячність І.І. Соколову за передані мені малюнки; вони такі гарні, так старанно намальовані, що кращих й подібних їм не знаю. Дякую також О.Є. Бейдеману, який виявив бажання також взяти участь працею у моєму виданні; О.Пл. Челіщевій, Л.Ф. Лагорію і П.О. Кулішу, які дали мені свої малюнки; Ю.В. Толстому, який дав мені два малюнка Штернберга та О.П. Чернишова, який обіцяв дати малюнки, що вивезе з теперішньої своєї поїздки в Малоросію” – Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа. – 1861. – № 4.

²⁶ Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. 215.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же. – С. 219.

²⁹ Цей лист зберігається у фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. – ф. III, 183.

³⁰ Такої технології дотримувався в 1860–1861 роках і Тарас Шевченко, якого Л. Жемчужников ознайомив “з гравірувальною справою французькою”. (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. 220.).

³¹ Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа. – 1861. – № 4.

³² У колекції ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України зберігаються три однакові примірники титульного аркуша. Д. Ровинський згадує й відбиток, який відрізняється окремими незначними деталями й розтушовкою (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. 223).

³³ Тут і далі римська цифра означатиме номер аркуша в альбомі “Живописна Україна”.

³⁴ Для “Живописної України” О.Бейдеман награвірував “Євреї” (XXXI) та

“Інтер’єр хати в одній з Чорноморських станиць” (XXXX); аркуші “Чорноморська станиця” (XXIV), “Жебраки” (XXX) та “Дід з онуком” (XXXXIV) виконані з його малюнків, перший Л. Жемчужниковим, другий і третій В. Верещагіним.

³⁵ Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа. – 1861. – № 4.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.

³⁸ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого.– С. 134.

³⁹ Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа.– 1861.– № 5.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ “В перший раз, – згадував Л. Жемчужников, – мені вийшло бачити і слухати бандуриста у містечку Седнів, Чернігівського уїзду. Сліпий, він йшов на ярмарок; я зупинив його на перехресті, щоб його послухати – запросив до себе й намалював його портрет, як міг. Вираз його обличчя особливо вразив мене своїм натхненням й ідеальністю”. Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа. – 1861. – № 5.

⁴² Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа.– 1861.– № 5.

⁴³ На цьому робота над “Живописним збірником” припинилася, і Л. Жемчужников до неї не повертався.

⁴⁴ Останньої з названих гравюр в фондах ЦНБ немає.

⁴⁵ Цей офорт був виконаний Л. Жемчужниковим в друкарській майстерні Деларта в Парижі. Тоді ж були створені гравюри “Портрет київського схимника Парфенія”, “Покинута”, “Стадо вівців” – всі в техніці суха голка. (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв.– С. 219).

⁴⁶ В описанні Д. Ровинського згадується інший варіант портрета, виконаний Л. Жемчужниковим у 1861 р. в Петербурзі. (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв.– С. 228).

⁴⁷ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого.– С. 165–167.

⁴⁸ Там же.– С. 167.

⁴⁹ Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв.– С. 220.